

ПОХОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

Гене́за середньонаддніпрянського діалекту становить одне з найскладніших завдань української історичної діалектології. До висвітлення означеної проблеми упродовж понад 130 років зверталось чимало науковців, однак гіпотези щодо походження цього говору, висунені в працях дослідників, починаючи від К. П. Михальчука, дискусійні. Одні з них вважали середньонаддніпрянський говір, як і все південно-східне наріччя, утворенням досить пізньої формації, що постало внаслідок змішування діалектних рис північної й південно-західної локалізації під час міграційних рухів XIV, XVI–XIX ст. (К. П. Михальчук, В. М. Ганцов, М. Ф. Наконечний, О. М. Маштабей, І. Г. Матвіяс), інші характеризували його як окремий діалектний тип давнього походження (А. Ю. Кримський, Ф. Т. Жилко, І. О. Варченко, Б. А. Шарпило, Й. О. Дзендзелівський, Г. П. Півторак, В. В. Німчук, Г. В. Воронич).

Погляди, на яких ґрунтуються твердження дослідників, нерідко суперечливі, мають лише характер припущень, але вони спонукають до пошуку та розроблення спеціальної методики історико-діалектологічних досліджень, яка б забезпечила доказовість таких наукових побудов.

Питання про походження діалектів української мови виникло одночасно з лінгвогеографічним періодом їх вивчення, і це не випадково. Адже саме ареал як результат географічної проекції мовних явищ і їхньої взаємодії впродовж різних епох є тією лінгвістичною одиницею, яку можна зіставити з подібними одиницями археології й етнографії – межами синхронних культурно-етнографічних комплексів. Не випадково саме К. П. Михальчук, який започаткував лінгвогеографічний опис української діалектної мови, першим порушив і проблему виникнення виокремлених ним на наріч і говорів, пов'язуючи їх із племінним поділом. Наступники або цілком підтримували, або дещо по-іншому інтерпретували погляди дослідника, прагнули аргументувати свої думки шляхом виокремлення характерних рис діалекту та їх виявлення в матеріалах пам'яток писемності, пояснення розвитку визначальних явищ. Однак уже в середині XX ст. було розуміння недосконалості таких підходів, зокрема відомий український мовознавець Й. О. Дзендзелівський справедливо вважав, що дослідження генези діалектів потребує комплексного підходу як мовознавців, так і представників різних суміжних дисциплін, що дасть змогу синтезувати необхідну інформацію.

Комплексні дослідження, проведені впродовж останніх років лінгвістами, археологами, етнографами, антропологами, підтверджують цю думку, засвідчуючи, що діалекти дописемної епохи можна виокремити, лише реконструюючи давні історико-культурні зони (ІКЗ) шляхом аналізу й узагальнення матеріалів ареалогії, створення зведених карт, вивчення структури і характеру поведінки встановлених меж. У зв'язку з цим найважливішим джерелом сучасних генетичних досліджень стали матеріали лінгвістичної географії, для історичної інтерпретації яких необхідне використання фактів історії, археології, етнографії. Глото-етногенетична проблематика потребує від дослідника використання результатів порівняльно-історичних реконструкцій лише для тих одиниць, які незалежно від їхнього місця й значущості в мовній системі дають підстави виокремити пасма ізоглос синхронних за часом поширення явищ. Об'єктивність таких студій визначає «збіг ізоглос із історико-археологічними межами, синхронними щодо часу формування певних мовних особливостей». Якщо такий збіг достатньо обґрунтований, то це дає змогу встановити ізоглосну стратиграфію, тобто зв'язок ізоглосних ланок із соціальноісторичними процесами певних періодів. Дослідниця середньонаддніпрянських діалектів Г.Мартінова виявила, що ареал середньонаддніпрянського діалекту (на півночі ізоглоси сягають середньо- і східнополіського діалектів, на заході його обмежують басейни річок Росі та Гнилого Тікича, а на півдні ізоглоси ступінчасто пролягають південніше Росі до басейну Тясмину), який репрезентують межі поширення його найважливіших явищ, приблизно збігається, зокрема на Правобережжі, з межами території давнього культурного та політичного центру східних слов'ян «Руська земля» за археологічними матеріалами VI–VII ст. та локалізацією найважливіших знахідок речей VI–VII ст.. В основному він відповідає зоні поширення археологічних культур різних періодів, починаючи з кінця III ст. до н. е. – кінця II ст. н. е. (зарубинецької, черняхівської, київської, пенківської), які представлені на Київщині та Черкащині пам'ятками вздовж Дніпра від гирла Ірпеня до гирла Росі та Тясмину, та звичаю білити крейдою внутрішні й зовнішні стіни житла (згодом одна з найхарактерніших етнографічних ознак класичної української хати), що був поширений у II ст. до н. е. серед слов'янського населення зарубинецької культури в ареалі правобережного Лісостепу від Полісся аж до сучасного Канева. Також окреслена зона репрезентує етнічну ознаку полян у поховальному обряді – кургани з тілопокладеннями в ямах (район Переяслава, на півдні територія між Ірпенем

і Росію), тип слов'янських поселень VI–VII ст., виявлених у зоні лісостепу та частково південній частині лісової зони, що мали напівземлянковий характер; він спостережений тут упродовж шести століть, а в XIII ст. повністю зберігся лише в Середній Наддніпрянщині; архаїчні слов'янські гідроніми, поширені на південь від р. Ужа, притоки Тетерева, до середньої течії Дніпра, приблизно до р. Росі, та гідронімія басейну Росі, що, на думку І.М.Железняк, має унікальну безперервність від індоєвропеїзмів до назв, утворених на основі сучасної української мови. Цей комплекс міждисциплінарних матеріалів дав підстави вважати початком формування середньонаддніпрянської ІКЗ VI–VII ст., а за сукупністю низки давніх діалектних рис (збереження опозиції /р/ : /р'/ в середині слова, м'якості піднебінних /ж/, /ш/, /ч/, опозиція /л/ : /л'/, наявність / відсутність протези та ін.) виокремлення майбутньої зони поширення середньонаддніпрянських говірок зарахувати до IX–X ст..

Надійним ґрунтом для генетичного дослідження середньонаддніпрянського діалекту може бути системний синхронний опис його структурних рівнів в ареалогічній проекції. Такий підхід передбачає повніше представлення структурних особливостей цього діалекту, їхню лінгвогеографічну характеристику в загальноукраїнському контексті, виявлення особливостей реалізації та функціонування у встановлених межах, з'ясування за писемними пам'ятками внутрішньої історії розвитку та відносної хронології явищ.

Необхідно аргументувати гіпотезу походження середньонаддніпрянського діалекту шляхом комплексної характеристики в синхронному та діахронному аспектах одного з типових для нього явищ – твердості / м'якості шиплячих приголосних.

Найбільш виразною ознакою в системі консонантизму досліджуваного говору є збереження опозиції твердість : м'якість передньоязикових приголосних, зокрема фонемних протиставлень /р/ : /р'/, /ц/ : /ц'/, /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ чи напівм'якості піднебінних, які в інших діалектах української мови стверділи, наявність альвеолярної /л'/, спорадичні вияви пом'якшення передньоязикових приголосних перед голосними різних рядів і підняття. М'якість шиплячих приголосних – це одна з диференційних ознак, яка чітко виокремлює середньонаддніпрянський діалект у системі українського діалектного континууму як щодо парадигматичного складу піднебінних фонем, так і щодо їхніх синтагматичних характеристик.

За матеріалами АУМ, твердість : м'якість піднебінних /ш/ : /ш'/, /ж/ : /ж'/, /ч/ : [ч'] перед [а] (<*ε): *ло|ш'а*, *б'і|ж'ат'*, *во|лоч'ат'*, що утворює замкнений ареал у середньонаддніпрянських говірках [АУМ, 1, к. 90; АУМ, 3, III, к. 11]; м'якшення піднебінного [ш] перед [а] (<*ε) у слові *ло|ш'а* в АУМ засвідчено в трьох ареалах, найбільших із яких охоплює майже всі середньонаддніпрянські говірки й південну частину східнополіських, менший локалізований в основному в лівобережних середньонаддніпрянських (північносхідній частині Гадяцького р-ну Полтавської обл.) та північних слобожанських говірок (на території Сумської обл.); найменший утворює невелика група північних слобожанських говірок та суміжних говірок Курської й Белгородської обл. Росії, доходячи окремими вкрапленнями до р. Оскол. Зрідка мікроареали цієї словоформи наявні в слобожанських і степових говірках південносхідного наріччя [АУМ, 1, к. 122; АУМ, 3, I, к. 15; АУМ, 3, III, к. 17]. А. М. Залеський вважав, що розірваність, характер розташування й конфігурації цих трьох ареалів свідчить про те, що це був у минулому суцільний діалектний масив [10, с. 154]. М'якшення піднебінного [ч] перед [а] (<*ε): *во|лоч'ат'*, *то|лоч'ат'* утворює в говорах південно-східного наріччя загалом і середньонаддніпрянському зокрема значно більший ареал, ніж ареали збереження палатальності [ж'] і [ш'] [АУМ, 1, к. 123; АУМ, 3, III, к. 17]. Також м'які шиплячі засвідчено у віддалених діалектних зонах: у говорах південно-західного наріччя – покутськобуковинському, гуцульському й бойківському та в південно-західній частині західнополіського говору північного наріччя, де вони можливі перед наголошеним приголосним [1, 3, III, к. 17], що, на нашу думку, сигналізує про незалежне збереження на периферії українського діалектного ареалу спільного архаїчного фонду. За матеріалами регіонального дослідження встановлено типи парадигматичних структур шиплячих, виявлено синтагматичні обмеження на їх функціонування, уперше скартографовано поширення окремих структур та фонемних протиставлень у середньонаддніпрянських говірках.

Протиставлення твердість : м'якість піднебінних фонем регулярно представлене тільки в центральних середньонаддніпрянських говірках, де його репрезентують три типи мікроструктур: /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, (тип А); /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/ (тип Б); /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/ (тип Б1). Кожному з цих типів властива специфіка щодо функціонування м'яких піднебінних фонем. У говірках типу А їх засвідчено здебільшого в позиції перед флексивним звуком [а] (<*ε) у словоформах *б'і|ж'ат'*, *|суш'ат'*,

во|л'оч'ат', ло|ш'а, кур|ч'а тощо, де ступінь палатальності піднебінних найбільший. Часто в цих же говірках зафіксовано форми зі збереженням різного ступеня м'якості шиплячих перед іншими голосними, а нерідко й приголосними в середині слова (напівтвердий, тобто середній між твердим і напівм'яким, [чт̣], напівм'який [ч̣], середній між напівм'яким і палаталізованим [ч̣̣], палаталізований [ч̣̣̣]): с'і|ч'ут', у^|ч'обот'ах, борш'і|ч'у, у^ч'аву|нах, |р'іжт'ут', коч'ир|гойу, по|ч'ул'а, ч'о|го, о|бич'но, кри|ч'у, к|риш'ат', бур|ч'ат', |л'ож'ат', |суш'ат', гар|ч'ат' (Пщ); д'і|ч'ат, кур|ч'ата, на|л'ож'ат' (Хм); на^п|л'еч'ах, приж'и|л'а, ни^дир|ж'ат' (Ст), на^п|леч'ах, |ноч':у, ли|ж'ат', по|бач'ат' (СП); замо|ч'ил'и, ви|кач'уйут', но|ч'уйут', по|суш'ат', ли|ж'ат', боршт'ч, суш'н'ак, |виш'н'і, |ч'асто, шч'идру|вал'и, за^пл'и|чт'има (Зр).

Дистинктивна функція ДО «твердість», «м'якість» піднебінних виразніша в позиції перед флективним звуком [а] (<*ε): б'і|ж'ат', кри|ч'ат', с'п'і|ш'ат' (У); пиш|ч'ат', б'і|ж'ат' (Бб); дир|ж'ат', приб'і|ж'ат', ли|ж'ат', мо|ч'ат', |лож'ат', кри|ч'ат', к|лоч':а, кур|ч'ата (О). В інших позиціях виявлено переважно розширення дистрибуції фонем /ж/, /ш/, /ч/ за рахунок напівтвердих, пом'якшених і середніх між пом'якшеними й палатальними виявів. У говірках типу Б глухий афrikативний шиплячий [ч'] зберігає м'якість у всіх позиціях:

у^ч'аву|н'і, |моч'ат', |суш'ат', іш|ч'е, |паліч'ка, |куроч'ки, с|маж'ат', покри|ш'у, з|л'еч'ик, ч'ир|пак, |дужч'е, спи|ч'ут', во|л'оч'им, |жач'ка (Крж); ли|ж'ат', |суш'ат', на|моч'ат', роз|моч'увал'и, ш'та|н'і|ч'улок, |кончил'а, по|л'уч'ки, по|л'уч'ал'а, по|бач'ат', |жо|ч'у (Ск). На Лівобережжі функціонування /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ перед [а] (<*ε, рідше *а) обмежене ізолінією Чапаївка Золотоніського р-ну – Богодухівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. – Овсюки, Бесідовщина, Грушківка, Тарасівка Гребінківського р-ну Полтавської обл., а на Правобережжі ця парадигматична структура поширена на схід від умовної лінії: Дрозди Білоцерківського р-ну – Острів Рокитнянського р-ну – Кирдани Таращанського р-ну – Бране Поле Богуславського р-ну Київської обл. – Вільшана Городищенського р-ну – Княжа Звенигородського р-ну – Матусів Шполянського р-ну – Ротмістрівка, Плескачівка Смілянського р-ну – Білозір'я, Чорнявка, Сагунівка Черкаського р-ну. У лівобережних середньоаддніпрянських говірках, локалізованих за р. Сулою, фіксуємо мікроареал структури /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ перед [а]

(<*ɛ, рідше *а), обмежений ізолінією Оболонь, Гаївка, Старий Калкаїв Семенівського р-ну – Хильківка Хорольського р-ну – Богданівка, Оболонь Семенівського р-ну Полтавської обл. У кількох говірках східніше р. Сули виявлено мікроареали структур /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /J(J')/ (Он), /ж/, /ш/, /ч'(чя)/, /J(J')/ (Ч, Іс).

Пом'якшений вияв дзвінкої африкати зафіксовано тільки перед наголошеним голосним, проте її репрезентованість у текстах незначна через слабку функційну активність.

Протиставлення піднебінних слабшає в говірках східної й південно-східної частин досліджуваного ареалу, оскільки втрачає спочатку дві, потім три корелятивні пари – /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /ж/, /ш/, /ч'(чя)/ (тип В1); /ж/, /ш/, /ч(ч')/ (тип В2), причому нейтралізація опозиції в цих говірках відбувається не тільки за рахунок ДО «м'якість», а й ДО «твердість»: *к|рашч'е, сороч'ки, тч'ут', тра|вич'ка, ўмо|ч'айут', ч'ол'ов'ік, д'іў|ч'ат, йїж|J'у, л'ил'и|и'нат, па|хушч'а, мол'о|ч'ина, мол'о|ч'арн'у, нас'і|ч'е* (Іс); *нас|мажат', |сушат', але |моч'ат', мо|ч'ил'и, тч'ут', сороч'ки, по|душч'ка, за|моч'увал'и, ка|ч'айут', ка|ч'алка, |бач'ил'а, боч'ки, дош'ч'ок, об|руч', боршч', бур'ач'|ком* (Ш). Тут поряд із твердими /ж/, /ш/ функціює /ч'(ч')/, що нейтралізує опозицію /ч/ : /ч'/ . У південній зоні досліджуваного континууму також фіксуємо різні парадигматичні структури шиплячих /ж/, /ш/, /ч/; /ж/, /ш/, /ч'(ч')/; /ж/, /ш/, /ч(ч')/; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(чя)/, /; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, кілька типів реалізації фонемного протиставлення /ч/ : /ч'/ : /ч/ : /ч'/ → [ч], [ч1]; /ч/ : /ч'/ → [ч'1(ч')], [ч']; /ч/ : /ч'/и → [ч], [ч1(ч')]. Зауважимо, що східна й південна групи досліджуваних говірок становлять своєрідні мовно-територіальні утворення, які включають говірки мішаного типу: у них наявні основні риси середньонаддніпряньського діалекту, проте їм властивий системний вияв особливостей південно-західного типу та окремі вкраплення поліських нашарувань, чим і зумовлена строкатість реалізації піднебінних фонем. У західній зоні, що репрезентує перехідні та східноподільські й східноволинські говірки, функціонують тверді шиплячі.

Отже, опозицію твердість : м'якість піднебінних у середньонаддніпряньських говірках реалізує неоднакова кількість фонемних протиставлень, що зумовлено неоднорідністю генетичної основи цих говірок. У типових середньонаддніпряньських говірках м'якість шиплячих представлена парадигматичною структурою /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ перед [а] (<*ɛ, рідше *а). У цих же говірках засвідчено словоформи зі збереженням різного ступеня палаталізації шиплячих у позиції середини

слова перед різними голосними та звуком [a](<*a), перед приголосними та в кінці слів. Така реалізація піднебінних підтверджує спостереження А. М. Залеського про те, що в «частині середньонаддніпрянських говірок до цього часу ще не завершився процес диспалаталізації шиплячих, які вимовляються з наближенням до напівм'яких». Дослідники зазначають, що епіцентром диспалаталізації були говірки Полісся, зокрема протобілоруський діалектний ареал, де втрата м'якості шиплячих розпочалася ще до XI ст.

Звідти вона поширилась і на поліські говірки української мови, зокрема в північній частині середньо- і східнополіських говірок переважають тверді шиплячі, за акустичними ознаками близькі до білоруських. Пізніше, приблизно в XII – XIII ст., диспалаталізація поширилася в південно-західні та південносхідні говори, хоч і не досягла їхньої периферії. Сила диспалаталізаційної тенденції тут уже була ослаблена, до того ж системи цих діалектів чинили їй опір. У середньонаддніпрянських говірках він підсилювався ще й відносною відмежованістю від інших українських земель, адже територія їх носіїв залишалася на цей час небезпечною для проживання й на деякий час втратила суспільно-політичну активність. Життя на середньонаддніпрянських землях упродовж тривалого часу проходило відособлено, що зумовлено не лише особливостями періоду феодальної роздробленості, а й відсутністю будь-якої культурної діяльності, оскільки населення цієї території боролось за виживання.

Диспалаталізація шиплячих пов'язана з низкою фонетичних процесів, що відбувалися в давньоруській мові:

1) занепад після них голосного [ь]; 2) зміна [e] в [o]; 3) диспалаталізація приголосних перед [e]; 4) диспалаталізація приголосних перед [и](<*и, *ы) [9, с. 311–312].

А. М. Залеський, моделюючи етапи ствердіння шиплячих у говорах української мови, указував на таку їхню черговість: 1) перед голосними переднього ряду [e] та [и]; 2) перед наступним твердим приголосним та в кінці слова; 3) перед лабіалізованими голосними заднього ряду; 4) перед голосним низького підняття [a]. З огляду на це нам видається важливим показати, що в усіх цих позиціях у досліджуваних говірках шиплячі зберігають м'яку чи пом'якшену вимову: *шт'ч'е, пл'а|точ'ок, к|л'ич'ут', д|ружич'ки, б|рат'ич'ок, ш'ч'оки, кабач'|к'іў* (Лз); *га|р'ач'ойу, ч'аву|ни, ка|ч'ал'и, н'і|ч'ого, кол'а|марч'ич'ок, оч'ири|тинка, со|роч'ки, коч'ир|гу, ка|ганч'ик, ш'ч'аў|л'а, бо|ч'оноч'ки, в'ін|ч'ац':а, нач'и|нал'ас'а, д'іў|ч'ат, ч'о, вол'о|чт'ит', вол'о|ч'ил'а, |доч'ко, |ч'орна, |ноч':у, на^п|леч'ах, |нишч'ич'ком,*

зап|л'ач'иш, ли|ж'ат', су|ш'ил'и, |ш'ил'а, |ш'иш'ки, ж'ни|ва (Б); дир|ж'ат' (інф), зас|маж'ат', боршч', ў^у|ш'ах, |мурзоч'ки, | руч'ками, за|м'іч'у, до^при|ч'ал'а, т|рош'ки, о|веч'ки, ч'у|жшї, д'іў|ч'ата, шт'ч'о, п|л'ач'ут', ч'а|вун, мол'оч'|ка (К); боршч', |суш'ат', сл'у|ч'айно, п'іч', на|моч'увал'и, о|д:уш'увал'и, |торбоч'ка, на|моч'ат', тоў|ч'ут', потоў|ч'у, три|кутнич'ок, |моч'ат', с|кач'увал'и (Кр); у^|печ'іах, |боч'ки, тар'іл'о|ч'ок, | руч'ка, ма|гарич'ок (Вс). На цю особливість середньонаддніпряньських говірок вказували й інші дослідники (В. О. Богородицький, А. П. Могила, П. С. Лисенко, І. О. Варченко). Як бачимо, збереження давньої м'якості й напівм'якості в середньонаддніпряньських говірках, незважаючи на тиск літературної мови й суміжних діалектів, є досить сильною тенденцією. Очевидно, її підтримують не тільки морфонологічні чинники, що ґрунтуються на асоціативних зв'язках, на що вказував А. М. Залеський, але й система середньонаддніпряньського говору, у якій збереження м'якості фонем є однією з релевантних ознак. Про це свідчить також збереження опозиції /р/ : /р'/; 2) наявність альвеолярної /ля/; 3) спорадичні вияви пом'якшення передньоязикових приголосних перед голосними різних рядів і підняття.

За свідченнями писемних пам'яток, м'які шиплячі поряд із диспалаталізованими фіксував Г. П. Півторак, відзначаючи індивідуальність писарів у передачі сполук шиплячий + голосний: *кънижъникъ* (Изб., 1076: 67), *възлежашшихъ* і *възлежащихъ* (Изб., 1076: 81), *разлоучажиши* і *сьлоучають съ* (Изб., 1076: 91 зв.). С. О. Висоцький фіксує в київських графіті заміну **а** на **л** та **у** на **ю** із метою пом'якшення приголосних [ж], [ш], [ч]: *душоу* (№ 341), *приближюся* (№ 183), *Всев(о)ложя* (№ 317) і *Всеволожа* (№ 25), *Всьєволожа* (№ 321), *дцл* (№ 146), *душл* (№ 146) [3, с. 185, 188]. У Київському літописі XII ст. найбільш чітко засвідчено збереження м'якої вимови шиплячих приголосних. Перед голосними [а], [и], [е] м'якість шиплячих спеціально не позначали (*лежахуть* 442, *держаша* 445, *тѣшашеса* 588, *величашуся* 442, *хоташа* 290), а перед [у] її послідовно репрезентує написання буквою **ю** (*надежю* 287, *суцю*, 288 (2 р.), *молацю* 288, *шюринъ* 694, *шюрина* 694, *шюрин(о)у* 292, 685, *бывшю* 287 (2 р.), *медушю* 586, *жемчюгъ* 589, *чюдеси* 287, *пречюдноу* 582, *моливъшюся* 589, *ставшю* 441, *плачющася* 439, *лѣшюю* 683, *Всеволодичю* 686, *промоучю* 687, *належацю* 291 та ін.). В Іпатіївському літописі (XV ст.) після шиплячих зафіксовано переважно голосні, що пом'якшують попередні приголосні: *хочю*, *надежю*, *суцю*, *наставшю*, *нашю*, *хочю*, *исходяцю*, *мужю*, *вѣдуцю*,

святополчю, захарьичю, ярополчичю, честнѣйшю тощо. А. А. Нікольський відзначав, що в цій пам'ятці переважають м'які шиплячі, лише в кінці Галицьковолинського літопису вони тверді. У пізнішому Хлєбниківському списку «Повісті врем'яних літ» В. М. Греченко-Журавська виявила лише м'який [ч'] – *игоревичю, чюди(и), чюжои*, інші шиплячі вже передано з твердою вимовою: після них ідуть літери **а, оу**. У пізніших пам'ятках дослідники м'яких шиплячих не фіксують, що, очевидно, зумовлено уже усталеним на той час ствердінням шиплячих, яке стало нормою староукраїнської мови, а згодом нової української.

Комплексна характеристика м'якості шиплячих як однієї з типових ознак середньонаддніпрянського діалекту, що виокремлює його в системі українського діалектного континууму, виявляє специфіку парадигматичного складу піднебінних фонем та їхньої дистрибуції, синтагматичні особливості. Це стало підґрунтям для виокремлення типів говірок у досліджуваному діалекті, засвідчує незавершеність процесу диспалаталізації шиплячих у північних, центральних і частково в південній і східній зонах середньонаддніпрянських говірок і репрезентує етапи втрати палатальності. Черговість диспалаталізації, функціонування м'яких шиплячих поряд із твердими відображено в пам'ятках південноруського походження XI–XVI ст. Замкненість ареалу твердості : м'якості піднебінних і його репрезентація в досліджуваному континуумі сигналізує про збереження в них цієї архаїчної риси та слугує аргументом на користь висловленої гіпотези – наявність майбутньої зони поширення середньонаддніпрянського діалекту в IX–X ст.

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ПІВНІЧНОГО НАРІЧЧЯ

Проблема походження північного наріччя української мови досі залишається актуальною для історичної діалектології. Давня, ще слов'янська архаїка, яка збереглася у говірках поліського регіону через специфіку природних умов та завдяки етнічній стабільності населення протягом тривалого часу, є цінним джерелом для розкриття глибинних процесів діалектного членування прамови. Залучаючи дані сучасної лінгвогеографії, а також результати аналізу писемних пам'яток та досліджень з історії, археології та етнографії, маємо багатий матеріал для вивчення процесів формування не лише північноукраїнського, а й інших українських наріч та української мови взагалі.

Передусім варто пригадати деякі відомості про основу і час творення самої мови. У нашому мовознавстві довго побутувала думка, що поділ східнослов'янської групи мов на окремі (самостійні) мови відбувався в XIV ст. Так, Ф.П.Філін вважав, що в XIV-XV ст. спостерігається лексико-семантичне розрізнення в мові північних, південних і західноруських пам'яток; в цей час набули поширення особливості, притаманні для української, російської та білоруської мов. На його думку, “современные восточнославянские языки и народы представляют собою языковое единство сравнительно позднего происхождения”. Але ще О.О.Потебня зауважував, що роздрібнення руської мови на наріччя почалося на багато раніше від XII ст., а “в начале русской письменности наш язык являлся лишь совокупностью русских наречий”. Цю думку підтримують й інші дослідники. Зокрема, О.О.Шахматов зауважував, що розпад східнослов'янських племен припадає на VII-VIII ст., а розпад їх мовної єдності (як завершення процесу), вірогідно, на XI ст.

Л.А.Булаховський, вважав, що особливості української мови, які яскраво відображуються у давньоруських пам'ятках XII ст., дуже вірогідно, могли існувати й раніше тощо. Дослідження писемних пам'яток засвідчує наявність у них діалектних особливостей української мови, починаючи з XI-XII ст., хоча ці давньоруські пам'ятки, фіксуючи багато українських діалектних фонетичних, граматичних і лексичних рис, ще “не дають ні чіткого уявлення про народнорозмовну мову в різних регіонах протоукраїнських земель за часів Київської Русі, ні відомостей про місце і послідовність виникнення нових українських діалектних явищ на різних рівнях”.

Отож, можемо стверджувати, що українська мова від початку свого формування вже була діалектологічно здиференційована.

Звичайно, ці діалекти ще не виявляли значних розбіжностей, але характерні риси майбутніх українських діалектів уже визначились.

Ще К.П.Михальчук вказував на генетичний зв'язок наріч української мови з племінними діалектами літописних племен. У період удільних князівств відособлені частини, як правило, тяжіли до одного центру, означуючи цим свою окрему землю. Серед цього розмаїття виокремлюється два сильніших центри племінного життя – Київщина та Галичина, які протиставлялися і в мовному плані, як два наріччя давньої української мови – північне та південне. Деякі діалектні особливості південного наріччя знаходимо у Галицько-Волинському літописі. Щодо київських пам'яток, відображення у них діалектних рис цього періоду ми не маємо, але не тому, що їх там не було: київські писці були добре обізнані з книжною традицією і старанно уникали розмовних елементів, які могли існувати в їх оточенні.

А.Ю.Кримський, визнаючи українську мову XI ст. як цілком окрему, виокремлює у ній два наріччя – червоноруське і наддніпрянське (північні говірки визначались як прототип обох наріч). О.Колесса вважає, що головні групи українських говорів – північна і південна – започаткувалися вже в XI ст.

М.Наконечний дотримується думки, що у XII – XIII ст. північне наріччя протиставлялося вже двом південним.

Г.П.Півторак у своїх дослідженнях відзначав, що протоукраїнська етномовна територія від самого початку її формування видається неоднорідною й виразно членується на два етнографічно і, вірогідно, діалектно відмінних масиви: північний та південний. На думку вченого, на особливостях формування ранньої української діалектології істотно позначився той факт, що більша частина протоукраїнської етномовної території містилася в межах східної частини прабатьківщини слов'ян.

Дослідження пам'яток української мови доводять, що північні говори порівняно найменше відображені у писемних джерелах.

Поліський діалектний тип української мови простежується у пам'ятках з XV (західнополіські говори) або з XVI ст. (середньополіські). На нашу думку, нові дослідження писемних на племінний склад цих наріч у давній

період. Вс.Ганцов щодо походження українського континууму вважав, що з-поміж груп нинішніх українських говорів вирізняються дві старожитні, або архаїчні – північна і південно-західна, які зберігають свій давній діалектний тип, а також ряд перехідних говорів: на північному заході – на північній основі - та на північному сході – і на північній, і на південно-західній основі (говори південно-східні – явище пізнішої формації (XVI - XVIIIст.)).

У тридцяті роки XX ст. у своїй програмі з української діалектології М.Наконечний на XV – XVI ст. виокремлює дві групи говорів – північно-східну та південно-західну, а з XVI - XVIIIст. до них долучається ще південно-східна група, що постала через нашарування південноговіркових верств на північноукраїнську основу автохтонного населення південної частини колишньої Сіверщини, Полянської землі та інших суміжних районів північної України. Згодом поділ М.Наконечного підтримав І. Матвіяс, також зауважуючи, що південно-східне наріччя сформувалось дещо пізніше на основі давніших середньонадніпрянських говірок, пов'язаних з говорами північного наріччя. Про їх генетичний зв'язок свідчать явища, які фіксуються в північній частині середньонадніпрянських говорів.

Залежно від тих чи інших пріоритетів, яким віддавали перевагу дослідники, вносились деякі корективи у класифікацію українських наріч. Так, І.Зілинський, підтримуючи двокомпонентну систему поділу мови, “на підставі відмінних рефлексів старих о, е в нових закритих складах і в праслов'янському ё в позиції під наголосом і без наголосу” виокремлює північне та південне наріччя, хоча у ранніх своїх роботах він ділив українську мову на південно-східну та північно-західну групу говорів, споріднюючи (як і О.Шахматов) говори Галичини з говорами Полісся. Останню думку підтримав О.Колесса, який поєднання в одну групу північних і західних говірок визнає доцільним, зважаючи на значний вплив екстралінгвістичних чинників. Як пише автор, “ці території не змінювали протягом довгого ряду століть свого корінного населення і, з одного боку, переховали старинні прикмети мови поселених там давніх племінних груп, а з другого боку – далекі від головних шляхів, віддалені горами чи багнами оселі сприяли витворенню цілої сіті діалектно відмінних говорів та говірок”.

Ф.Т.Жилко, за свідченнями пам'яток XIV – XV ст., виокремлює вже на цей період три діалектні типи української мови: північний, південно-західний та південно-східний. Пізніше, за матеріалами АУМ та регіональних атласів, а також на основі монографічних досліджень, вчений визначає українську

мову, як поєднання двох ареальних систем: 1) північної, що характеризується значною кількістю фонологічних ареальних елементів, і 2) південної, яка “виявляється ареальними системами південно-західної підгрупи діалектів і південно-східним діалектом”. Поділ на дві діалектні групи ґрунтується на прослідках, що відображають у мовній комунікації дві групи східнослов’янських племен.

І. Матвіяс наполягає на трикомпонентному поділі українського мовного континууму. Зокрема, дослідник виокремлює північно-східну (або північну), південно-західну та південно-східну групи українських говорів. Для останньої, на його думку, вихідним був середньонаддніпрянський говір, що сформувався у XII – XIV ст. шляхом нашарування південно-західних говорів на північну основу.

В. Німчук робить спробу спростувати подібне твердження, вважаючи дискусійною аргументацію І.Матвіяса.

Трикомпонентний поділ української діалектної мови підтримав Г.П.Півторак, вважаючи північне й південно-західне наріччя української мови “архаїчними”, а південно-східне – новоутвореним, яке сформувалося протягом XVI - XVII ст.

Вчений також відзначає генетичну спільність північноукраїнського й південно-західного білоруського діалектних масивів (подібну думку висловлював і російський дослідник Г.Хабургаєв).

На жаль, стан розробки проблеми ареального поділу української мови залишається злободенним – досі не маємо чітких принципів, як і належної класифікації самого матеріалу. При визначенні меж одиниць діалектного членування враховуються як значущі, вагомі, так і вторинні, а то навіть випадкові явища. Тому спостерігаємо деяку строкатість і у визначенні ареальних систем української мови на сучасному етапі. Але, разом з тим, виявляємо одну сталу закономірність. Якщо трапляються певні вагання при класифікації окремих говірок південно-західного наріччя (розподіл їх між північним і південним або залучення їх до південно-західних, виокремлення їх в окрему групу говорів тощо), то таких суперечностей не спостерігається при виокремленні північноукраїнського наріччя.

Всі дослідники одностайно виокремлюють північноукраїнське наріччя як самостійне, цілісне, тим часом, особна позиція А.Кримського потребує

обґрунтування фактологічних свідчень з огляду на умова формування їх історичної підоснови.

В.Мойсієнко:

1. Поліська розмовна стихія, яка, треба думати, у часи Київської Русі вже була фактом (але графічно-мовно слабо доказовим), уперше оприявнюється десь у середині XIV ст. безсумнівною живомовною особливістю – написання е на місці ненаголошеного *є.

2. У XV - XVI ст. тенденція до впровадження поліських говіркових рис у тогочасній писемній мові посилюється.

Передовсім це стосується актової мови, але виявлена вона й у творах інших жанрів та стилів, наприклад, духівниця Василя Загоровського, незважаючи на явну ділову спрямованість документа, – є зразком досить вільного тогочасного використання мовних засобів, найперше фонетичних та лексичних; поезії Андрія Римші; у конфесійній літературі – Крехівський Апостол тощо.

3. Межі наріччя в середньоукраїнський період окреслити можемо досить-таки умовно, проте певні тенденції можна простежити: пам'ятки з Галича, Перемишля, Львова, Полтави, Пирятина, убен, Лохвиці явно відрізняються від Овруцьких, Київських, Житомирських, меншою мірою від Луцьких, Володимирських, Берестейських.

Щоправда, варто зауважити й таке, якби мовознавці не знали теперішнього діалектного поділу українських та білоруських наріч, то на основі наявних писемних пам'яток, наприклад XVI ст., можна було б виокремити хіба що південноукраїнське (без поділу на західне й східне) та поліське, яке поглинало б, крім північних теренів України, ще й значну територію Білорусі.